1956. október 23-án délután Budapesten kétszázezer ember ment az utcákra. A magyarok békés tüntetéssel adtak hangot a szabadság, demokrácia és nemzeti függetlenség iránti vágyuknak. A kommunista párt vezetése, a politikai hatalom tényleges birtokosa elutasította a tüntetés követeléseit, és fegyveres erőszakkal válaszolt. Még aznap este fegyveres összecsapások kezdődtek a Magyar Rádió épülete előtt. A sztálini hatalmi rendszer Magyarországon néhány óra leforgása alatt megbénult, működésképtelenné vált. Másnap hajnalban szovjet páncélosok jelentek meg a budapesti utcákon. Fegyveres harc bontakozott ki köztük és a magyar felkelők között. A budapesti felkelés – amit hamarosan *magyar forradalom*nak nevezett el a világsajtó – a második világháború óta legsúlyosabb hidegháborús válság volt Európában.

1945-ben a sztálini Szovjetunió és a demokratikus Nyugat együtt ünnepelte a náci Németország és szövetségesei fölött aratott közös győzelmet. Egy történelmi pillanatig úgy tűnt, hogy Európa jövőjét közös akaratuk, közösen vallott demokratikus elvek határozzák meg. Az Atlanti Charta, a jaltai nyilatkozat mind ezt a reményt táplálta. Ám ahogy a közös ellenség eltűnt, a szövetséget felváltotta a bizalmatlanság és a rivalizálás. Az Egyesült Államok attól tartott, hogy a világ leghatalmasabb szárazföldi hadseregével rendelkező szovjetek elfoglalják és bolsevizálják egész Európát. Sztálin valóban az évszázados orosz expanzió folytatójának tudta magát, de tartott az amerikai atombombától. Mindkét fél az 1945-re kialakult *status quo* megőrzését, szavatolását tartotta elsődleges céljának. De mindketten azt feltételezték, arra készültek és arról is beszéltek, hogy a másik oldal agresszióra és befolyási övezetének kiterjesztésére készül. Az eredmény: katonai szempontból béke, lábhoz tett fegyverrel. A gazdaságban embargó. A politikában, a sajtóban és a propagandában éles és állandó harc. Együttesen: a hidegháborús feszültség, amit az emberek az atomháborús szakadék szélén való egyensúlyozásnak éreztek. E *háború* fő európai frontvonala az 1949-re megszállási zónái mentén kettészakadt Németországban húzódott. De a *vasfüggöny* kettéosztotta az egész kontinenst, sőt az egész világot, és egyes perifériákon – így 1950-ben Koreában – valódi háború is kirobbant.

Budapest, 1956. október 25. – A Kálvin tér

Frontország lett Magyarország is. A hidegháború felgyorsította azokat a szovjet terveket, amelyek a kelet-európai államok szovjet mintájú átalakítására valószínűleg már korábban szövődtek. Pár évnyi korlátozott demokrácia után a helyi kommunisták 1947 és 1949 között Magyarországon is átvették a hatalmat. Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Farkas Mihály, Révai József és társaik hozzáláttak ahhoz, amit ők a *szocializmus építésé*nek neveztek. Minden politikai hatalom, minden érdemi döntés az uralkodó egypárt szűk, informális vezetése kezébe került. A végrehajtásról óriásira duzzadt bürokrácia és kiterjedt fegyveres erő (közte a rettegett politikai rendőrség, az Államvédelmi Hatóság) gondoskodott. Központosított, tervutasításokra épülő gazdaságpolitikával kívánták elérni a célokat: óriási nehézipart a háborús felkészülés szolgálatában és szovjet mintájú szövetkezetekben termelő mezőgazdaságot. A kulturális élet feladata a *kommunista nevelés* és a politikai célokra történő mozgósítás lett, a Szovjetunió fensőbbségének állandó hangoztatásával.

1951 elején Sztálin úgy látta, hogy 1953 vége felé már akár világháború is kitörhet. Ezért az átalakítás egész Kelet-Európában feszített ütemben folyt, kíméletlen erőszakkal. Magyarországon a negyvenes évek vége és 1956 között több mint negyvenezer embert börtönöztek be politikai okokból, félezret kivégeztek. Több tízezer embert internáltak vagy kitelepítettek lakóhelyéről, százezrekre rúgott azok száma, akiket a gazdasági parancsuralommal való összeütközés miatt ítéltek el. A represszió több mint egymillió embert személye-

sen érintett. A magyar társadalomban mélységes elkeseredettség lett úrrá, és ez feszítő indulatokat szült. Hasonló helyzet alakult ki a szovjet zóna valamennyi államában.

1953 márciusában Sztálin meghalt. Utódai tisztában voltak vele: a vezér nyomasztó tekintélye nélkül a már lappangó válság akár a birodalom széteséséhez is vezethet. Éles személyi harcokba bonyolódtak egymással Sztálin utódlásáért. Közben korrekciókkal kísérleteztek a legveszélyesebbnek tartott feszültséggócokban. Kelet-Berlinben 1953 júniusában munkásfelkelés tört ki, és szovjet tankok verték le. Pár nappal korábban a szovjet vezetés Moszkvába rendelte Rákosi Mátyás magyar pártvezért és miniszterelnököt. Rákosit súlyosan megbírálták, elsősorban a mezőgazdaság katasztrofális helyzetéért, a túlzott iparfejlesztésért és az óriási méretű represszióért. Rákosinak le kellett mondania a kormányfői tisztségről, s azt át kell adnia Nagy Imrének. Nagy is régi, ekkor még Moszkvahű kommunista volt. A negyvenes évek végén azonban szót emelt az erőltetett és erőszakos szovjetizálás ellen.

Nagy Imre viszonylag gyorsan végrehajtotta a Moszkvában elrendelt korrekciókat. Ez reményeket keltett a magyar társadalomban, és megalapozta a korábban nem túlságosan ismert politikus népszerűségét. Később igyekezett további gazdasági és politikai reformokat életbe léptetni, ám éles ellenállásba ütközött. Rákosi megőrizte hatalmi pozícióinak és híveinek egy részét, és igyekezett szabotálni Nagy programjának végrehajtását. Moszkva örült annak, hogy Magyarországon stabilizálódik a helyzet, de tartott Nagy reformjaitól, elsősorban a bírálat szabadságától és a nagyobb nyilvánosságtól. Nagyot 1955 kora tavaszán ugyanúgy szovjet közreműködéssel váltották le, ahogyan 1953 nyarán hatalomra került. Az év végén kizárták a pártból, de új idők jeleként nem tartóztatták le és nem ítélték el politikai perben.

Az ötvenes évek közepén némileg megváltozott a hidegháború természete. A kezdetre jellemző éles szembenállás után enyhülés állt be a nemzetközi kapcsolatokban. 1955 májusában aláírták az osztrák államszerződést, a megszálló csapatok, köztük a szovjetek, elhagyták a semleges Ausztria területét. A moszkvai hatalmi harcban nyerésre álló Hruscsov pártfőtitkár Belgrádba utazott, és látványosan kibékült Tito marsallal. A jugoszláv vezetés 1945 után elsőként épített ki szovjet mintájú rendszert a Szovjetunión kívül, de meg kívánta őrizni nemzeti függetlenségét, s ezért még a Sztálinnal való szakítást is vállalta. 1955 júliusában Genfben találkoztak a négy nagyhatalom (az Egyesült Államok, Anglia, Franciaország és a Szovjetunió) vezetői. Kilenc év, Potsdam óta ez volt az első nagyhatalmi csúcstalálkozó. Az Egyesült Államok elnöke felvetette a kelet-európai országok helyzetét, de Hruscsov erről nem volt hajlandó tárgyalni. Még abban az évben Moszkvába látogatott Adenauer nyugatnémet kancellár, a következő évben Hruscsov Londonba utazott. Az enyhülést végig kísérték a konfrontáció elemei: 1954-ben Nyugat-Németország tagja lett az

1949-ben alapított NATO-nak, 1955-ben a Varsói Szerződés keretében szovjet parancsnokság alá helyezték a kelet-európai országok hadseregeit. Az Egyesült Államokban ekkor hágott tetőfokára a kommunistaellenes hisztéria.

Miközben a Szovjetunió szorosra fűzte csatlósrendszerét, a hagyományos gyarmatbirodalmak bomlása felgyorsult. A világpolitikában új, ázsiai és afrikai szereplők jelentek meg. Közülük a legnagyobb tekintélyre India és Egyiptom tett szert. 1955 áprilisában az indonéziai Bandungban 29 afroázsiai ország csúcsértekezletén elfogadták az ún. Pancsa Silát, a nemzetközi kapcsolatok öt alapelvét (nemzeti függetlenség, szuverenitás, egyenjogúság, területi sérthetetlenség és a belügyekbe való be nem avatkozás). Az öt alapelvet elfogadta a kommunista Kína, Jugoszlávia, sőt 1955 végén Hruscsov indiai látogatása során a szovjet kormány is. Az egykor a háborúban vesztes, most szovjet csatlós országokat – köztük Magyarországot – 1955 végén felvették az Egyesült Nemzetek Szervezetébe. 1956 februárjában, a Szovjetunió Kommunista Pártja XX. kongresszusán Hruscsov kijelentette, hogy a háború nem elkerülhetetlen, a két világrendszer békés versenyben élhet egymással.

Nagy bukását csalódottan és rezignáltan fogadta a magyar társadalom, a nemzetközi élet fejleményeit viszont bizakodva és reménykedve. Magyarországon széles körben hallgatták a nyugati rádiók adásait (a televízió gyakorlatilag még nem létezett nálunk), elsősorban a müncheni Szabad Európa Rádiót. Az amerikai irányítás alatt álló program azt sugallta, hogy a Nyugat, főleg az Egyesült Államok mindent megtesz a „rab népek" felszabadításáért. Valójában az amerikai kormány nem akart konfrontációt, s a „felszabadítást" csak igen hosszú folyamat, „titoista" átmenet nyomán látta lehetségesnek. Ami Nagy Imrét illeti, még titoistának sem tekintették.

Pedig Nagy 1955-ös bukása után nem gyakorolt önkritikát, hanem belső ellenzékbe vonult. Személye körül hamarosan kiábrándult kommunista értelmiségiekből álló politikai csoport verbuválódott. A XX. kongresszuson Hruscsov titkos beszédben (amit a Szabad Európa hamarosan teljes egészében leadott) bírálta Sztálin hibáit és elítélte bűneit. Ezután a sajtóban és a kommunista ifjúsági szövetség vitafórumán, a Petőfi Körben egyre nyíltabban bírálta a *sztálinizmus* különféle jelenségeit, és mozgalmat indított a Nagy 1953–54-es reformjaihoz való visszatérésért. A magyar sztálinisták, Rákosi és csoportja képtelen volt változtatni, de ereje sem volt a valódi visszacsapásra. Ellenkezőleg, Rákosi kénytelen volt elismerni felelősségét a magyar kirakatperekben (köztük az 1949-es Rajk-perben), ez végképp tarthatatlanná tette helyzetét. Amikor a lengyelországi Poznanban 1956 júniusában munkásfelkelés tört ki, felfüggesztették a Petőfi Kör működését, s elítélték az ellenzék tevékenységét. De az *olvadás*t nem tudták feltartóztatni. Az ellenzék rohamosan növelte táborát értelmiségi, diák, sőt munkás körökben is. A szovjet vezetés újabb beavatkozása nyomán 1956 júliusában Rákosi Mátyás lemondott a párt elsőtitkári tisztségéről, de a

Budapest, 1956. október 25. – Letartóztatottakat kísérnek be

tehetetlen és szorongó magyar pártvezetés Gerő Ernőt választotta utódjául, aki 1945 óta a párt második embereként részes volt a magyarországi sztálinista rendszer bevezetésében.

Lengyelország 1956 nyarán és őszén sok mindenben hasonlított Magyarországra. Nagy különbséget jelentett, hogy a lengyel pártvezetés reformerei október közepére a hatalom küszöbére juttatták emblematikus alakjukat, a nemzeti kommunista Wladyslaw Gomulkát, aki az ötvenes évek elején börtönben ült. Ennek hírére október 19-én a moszkvai pártelnökség Varsóba repült, s a lengyel földön állomásozó szovjet haderő is megindult a főváros felé. Gomulkáék ragaszkodtak a reformokhoz, de szövetségesi hűségükről biztosították Hruscsovot. A szovjet intervenció előkészületeit leállították, Gomulkát pártvezetővé választották. A magyar közvélemény a Szabad Európából erről az eseményről már szinte egyidejűleg értesült. Az emberek amúgy is lázas állapotba kerültek a sajtóban kibontakozó bírálattól, az írók és az újságírók fellépésétől. 1956. október 6-án Budapesten tízezrek vettek részt az 1949-ben kivégzett Rajk László belügyminiszter temetésén. A párton belüli leszámolás áldozatainak gyászszertartása (egyelőre) néma kommunistaellenes demonstrációnak tűnt. A lengyel hírek hallatán a társadalom úgy érezhette: itt a pillanat, amikor lehet, sőt kell cselekedni, hiszen a szovjet vezetés is meghátrál, ha kellőképpen határozott ellenféllel kerül szembe.

Sőt a legradikálisabb erők ekkor már a cselekvés útját járták. 1956. október 16-án Szegeden egyetemi hallgatók egy csoportja független szervezetet alakított, a Magyar Egyetemisták és Főiskolások Egységes Szervezetét. A MEFESZ-hez néhány nap alatt valamennyi magyar egyetem és főiskola diáksága csatlakozott, s szegedi mintára megfogalmazták követeléseiket is. Ezek között

tanulmányi és szociális reformok mellett nyíltan politikai célkitűzések is helyet kaptak, köztük a szovjet csapatok kivonása, új választások, a bűnösök felelősségre vonása. Október 22-én a Budapesti Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetemen tartották a legnevezetesebb gyűlést, amelyet a végén megfogalmazott kiáltvány „az új magyar történelem hajnalának" nevezett. A híres műegyetemi 14 (más változatban 16) pont tartalmazott pártellenzéki követeléseket (Nagy Imre kormányfői kinevezése, pártkongresszus összehívása, a beszolgáltatási és normarendszer felülvizsgálata), de többségében demokratikus és nemzeti célkitűzéseket fogalmazott meg (többpártrendszer, szabad választások, polgári szabadságjogok, illetve gazdasági függetlenség, a hagyományos nemzeti ünnepek és szimbólumok visszaállítása). A pontok élén a szovjet csapatkivonás állott. A műegyetemisták és a budapesti bölcsészek október 23-ára tüntetést szerveztek követeléseik nyilvánosságra hozatala érdekében és a lengyel néppel való szolidaritás kifejezésére.

A magyar párt vezetése éppen október 23-án reggel érkezett meg Belgrádból, ahol igyekezett megkötni a maga különbékéjét Tito elnökkel. Úgy döntöttek, hogy a tüntetést, ha kell, erőszak árán is meg kell akadályozni. Révai József és Marosán György nyíltan kimondták: „*Ha kell, lövetni fogunk.*" Az államvédelem és a rendőrség tisztjei azonban közölték, hogy nincsenek eszközeik egy tüntetés vértelen feloszlatásához. Ennek, valamint a különféle tiltakozások (diákok, írószövetség, Petőfi Kör, sőt olyan kebelbeli intézmények, mint a pártlap és az ifjúsági szövetség) hatására a tilalmat visszavonták. A felvonulás ekkor már, függetlenül a tilalomtól, elkezdődött. A tüntetők létszáma rohamosan növekedett, mert a kora délutáni órákban a diákokhoz tömegével csatlakoztak munkások és más fővárosiak. Az 1848-as szabadságharc lengyel tábornoka, Józef Bem szobránál már több tízezer fő demonstrált. A kezdetben ünnepélyes csendet kórusban skandált jelszavak váltották fel. Kezdetben az eredeti célokat tükrözték (*Lengyelország példát mutat – kövessük a magyar utat!*), később mind élesebbé váltak (*Rákosit a Dunába, Nagy Imrét a kormányba!*), végül spontán nemzeti jellegűre egyszerűsödtek (*Aki magyar, velünk tart! Ruszkik haza!*). Kora este a menet a Parlament elé vonult, ahol már vagy kétszázezren voltak. Nagy Imrét kívánták hallani.

Nagy is csak előző éjszaka tért vissza a fővárosba, nem diplomáciai tárgyalásról, hanem badacsonyi szüretről. A tüntetést a pártellenzék vezetői sem fogadták osztatlan lelkesedéssel. Provokációtól tartottak. Amúgy optimista hangulatban voltak. Gomulka sikere hallatán biztosra vették, hogy Magyarországon is változások lesznek. Összeállították a régi, eltávolítandó vezetők névsorát s azokét, akiket a pártellenzék soraiból Nagy Imre mellett a vezetésben szeretnének látni. Leszögezték, hogy a kibontakozás alapja az 1953. júniusi kormányprogram. Nagy megvárta, amíg az MDP Politikai Bizottsága is kéri, hogy mondjon beszédet. Este kilenc óra tájban érkezett a Kossuth térre, s lépett

a téren feszülten várakozó tömeg elé. Már a megszólítás – Elvtársak! – is csalódást és indulatos visszautasítást váltott ki a tüntetőkből. Még inkább beszéde, melyben az 1953. júniusi kormányprogramot, „a párton belüli tárgyalást és tisztázást" jelölte meg a kibontakozás útjaként. Ezután felszólította az embereket, hogy térjenek haza. A tér ki is ürült.

A tüntetők egy része a budapesti rádió épületéhez ment, ahol már délután tüntetők gyülekeztek. Be akarták olvastatni a műegyetemi pontokat, ám ezt a rádió vezetői a pártvezetés utasítására megtagadták. Még este 8-kor viszont elhangzott Gerő Ernő rádióbeszéde, amelyben elítélte, „nacionalista tüntetésnek" nevezte a megmozdulást. Alig valamivel később egy másik tüntető csoport a Városligetben ledöntötte Sztálin 1951-ben állított hatalmas bronzszobrát. Este 9 óra körül a rádióból a követelések nyilvánosságra hozatalához ragaszkodó, az épületet „ostromló" tüntetők közé lőttek. Válaszul a védőktől, az erősítésül küldött katonaságtól, gyári raktárakból szerzett fegyverekkel megkezdődött az épület igazi ostroma. A tüntetés fegyveres felkeléssé változott.

Gerő Ernő már a tüntetés kezdetén telefonált Moszkvába, és katonai beavatkozást kért. Ugyanezt tették a budapesti szovjet tanácsadók és Jurij Andropov nagykövet. Az esti órákban a szovjet pártelnökség rövid úton az intervenció mellett döntött. Nagy Imre, aki a Kossuth térről a közeli pártközpontba ment, nem tiltakozott a szovjet beavatkozás ellen. Késő este összeült a Központi Vezetőség, és elhatározta, hogy a felkelést, amelyet „ellenforradalmi, fasiszta elemek" művének tartottak, katonai, államvédelmi és szovjet erőkkel le kell verni. A szovjet vezetés kérésére továbbra is Gerő maradt a párt vezetője, ugyanakkor a miniszterelnöki posztra jelölték Nagy Imrét. Néhány sztálinista kimaradt, Nagy néhány híve, így Donáth Ferenc és Losonczy Géza bekerült a Politikai Bizottságba. Október 24-én reggel a rádió közölte, hogy gyülekezési és kijárási tilalom, továbbá statárium lépett életbe. Közölték, hogy a kormány a szovjet csapatok bevetését kérte a rend helyreállításához.

A szovjet páncélosok október 24-én hajnalban jelentek meg Budapesten. Az 1953-as berlini felkelés idején sikerrel alkalmazott *elrettentő demonstráció* taktikáját kívánták alkalmazni. Eredménytelenül, mert a 23-án este fegyverhez jutott, s a következő napokban növekvő számú felkelők – néhány ezer fő – felvették velük a harcot. A rádió épületét a szovjetek október 24-én visszafoglalták, de a fegyveresek nem adták fel. Sikerült néhány bázist kiépíteniük Pesten a Corvin közben, több helyütt a VIII. és a IX. kerületben, Budán a Széna téren és a Móricz Zsigmond körtéren. Megtámadták az ide-oda mozgó szovjet páncélosokat, veszteségeket okoztak nekik. Nagyrészt igen fiatal, tizenéves és húszas éveik elején járó munkások, ipari tanulók, középiskolások, köztük fiatal lányok is, fogtak fegyvert. Általában Budapest legszegényebb ipari negyedeiből, munkásszállásokról, kollégiumokból jöttek. Többségüket nem kifejezetten politikai motívumok vezették a fegyveres harcba, inkább az elkeseredettség,

amelyet gyakran saját marginális helyzetük, egyéni tragédiáik csak fokoztak. A fegyveres harc romantikus és heroikus kiutat jelentett, a szolidaritás élményét, mert a lakosság mindenütt támogatta a felkelőket. Idősebb ember, értelmiségi a felkelők között ritkán akadt. Az első vezetők mégis sokszor közülük kerültek ki, mert ők rendelkeztek elemi katonai, vezetési és politikai tapasztalatokkal. A felkelők között nem kis számban akadtak igazi pesti „vagányok", akik közül nem egy a törvénnyel is összeütközött. Azonban magával ragadta őket a többség naiv hite és tiszta hősiessége.

A „pesti srácok" kitartása és szívóssága döntő tényezőnek bizonyult. Nagy Imre magához térve az október 23-i sokkból már 24-én délben bejelentette a rádióban, hogy a statáriumot nem alkalmazzák azok ellen, akik a fegyvert leteszik. A megadás határidejét aznap s a következőkben többször is meghosszabbították. Ennek ellenére a felkelők nem adták fel a harcot. Ez volt az egyik oka annak, hogy a politikai vezetés képtelennek bizonyult „rendet teremteni" reformok ígéretével.

A másik ok a társadalom forradalmi mozgása, a helyi önszerveződés volt. Október 24-étől spontán általános politikai sztrájk bontakozott ki előbb Budapesten, majd szerte az országban. Október 23-ától kezdve tüntetések, felvonulások zajlottak le a vidéki városokban, majd a községekben is. A helyi vezetők egy része elmenekült, másik része igyekezett csatlakozni a forradalomhoz. Nemzeti, forradalmi bizottságok alakultak, amelyek kézbe vették az egyes települések életét. Miskolcon október 23-án, Budapesten október 24-én alakultak az első *munkástanácsok*, és a rendkívüli helyzetben átvették az üzemek vezetését. A bizottságokban és tanácsokban is rendszerint fiatal emberek tevékenykedtek – országosan több tízezer ember –, akik a korábbi nehéz években tanúsított magatartásukkal elnyerték szűkebb közösségük bizalmát, és képesek voltak azért cselekedni. A forradalmi szervezetek ellenőrzésük alá vonták a helyi rádióadókat és a sajtót. Ezen az úton, továbbá küldöttségekkel közvetlenül is igyekeztek nyomást gyakorolni Nagy Imrére, akit kormányfőként egyre inkább az ország tényleges vezetőjének tartottak.

Róla ezekben a napokban terjedt el a jóindulatú legenda: fogságban tartják a tankoktól körülvett Akadémia utcai pártközpontban, géppisztollyal a hátában mondja hiábavaló felhívásait a rend helyreállítására. Nagy valóban fogoly volt, de nem ebben az értelemben. Inkább a régi, zavart és kapkodó kommunista vezetés pánikhangulatáé és saját illúzióié, hogy a válság a kommunista párt normái szerint is megoldható. A felkelés leverésére alakított ún. Katonai Bizottság ezt az erő alkalmazásától remélte. Így rendelték el a fegyvertelen tüntetőkre adott szovjet sortüzet október 25-én délelőtt a budapesti Parlament előtt. A sortűznek csaknem száz halálos és rengeteg sebesült áldozata lett. A következő napokban számos vidéki városban történt hasonló eset: államvédelmisták – esetenként katonák – lőttek a tüntetők közé. A mosonmagyaróvári határőrlaktanya

előtti sortűznek egyedül több mint száz halálos áldozata volt. A terror azonban nem érte el célját, viszont még hevesebb indulatokat keltett. Olyannyira, hogy a feldühödött tömeg több helyütt az önbíráskodás eszközéhez nyúlt, s meglincselt néhány államvédelmis tisztet, akiket bűnösnek vélt.

Október 24-én Budapestre érkezett Mikojan és Szuszlov, a szovjet párt elnökségének két tagja. Kezdeményezésükre október 25-én, a Kossuth téri vérengzést követően Gerő helyett Kádár János lett a párt vezetője. Kádár, akit az ötvenes években koholt vádakkal börtönbe zártak, már 1956 júliusában tagja lett a párt vezetésének. Nem tartozott Nagy hívei közé, sőt bizalmatlanul tekintett a pártellenzékre, többnyire gyakorlati megfontolások alapján foglalt állást. A megoldás továbbra is Nagy Imre állásfoglalásán múlott. Hívei, Donáth és Losonczy október 26-án a Központi Vezetőség ülésén kezdeményezték, hogy a felkelést nyilvánítsák nemzeti-demokratikus mozgalomnak. Nagyot küldöttségek sora igyekezett felvilágosítani arról, mi is történik az országban. Így lassan számára is világossá vált: *semmiféle kibontakozás nem lehetséges a népi követelések elfogadása nélkül.* Sikerült erről meggyőznie a szovjet kiküldötteket és Kádárt is. A pártvezetésben október 27–28-án tartott éles vita után Nagy Imre október 28-án meghirdette a tűzszünetet. Rádióbeszédében közölte: a felkelés követeléseinek egy részét a kormány elfogadja. A szovjet katonák elhagyják Budapestet, s tárgyalások kezdődnek a szovjet csapatok kivonásáról az országból. Bejelentette az Államvédelmi Hatóság feloszlatását; a rend fenntartását a felkeléssel rokonszenvező budapesti rendőrségre, a honvédségre és az ezek kötelékébe bevonni szándékozott felkelő alakulatokra kívánta alapozni. A leginkább kompromittált sztálinista vezetők, Gerő Ernő, Hegedűs András, Kovács István, Piros László és mások a Szovjetunióba menekültek. A miniszterelnök azt remélte, hogy az új, a sztálinistáktól megtisztult pártvezetés és az új kormány hozzáláthat reformtervei megvalósításához.

A budapesti harcok ezt követően egy-két napon belül valóban megszűntek. De az október 28-i félfordulat nem volt elegendő a konszolidációhoz. A sztrájk folytatódott. A felkelők, a szabaddá vált sajtó és rádió révén megnyilvánuló különféle politikai áramlatok, a munkástanácsok és a forradalmi bizottságok egybehangzóan többpártrendszert, a szovjet csapatok azonnali teljes kivonását, sőt a Varsói Szerződésből való kilépést és a semlegesség kinyilvánítását követelték. Néhány napig sokan a győzelem euforiáját érezték. A város lázban égett, bár szinte senki sem dolgozott, a közüzemek működtek, vidékről ingyenes élelmiszer-szállítmányok érkeztek. Bűncselekmények szinte nem fordultak elő, a betört ablakú kirakatokból senki nem vitte el az árukat, még a harcosok számára igénybe vett élelmiszerekért is fizettek a csoportok vezetői.

Nagy Imre most már gyorsaban és határozottabban reagált. Október 30-án bejelentette az egypártrendszer megszüntetését, és a döntéshozatalra létrehozott egy szűkebb, az 1945-ös koalíciós pártokat tömörítő kabinetet. Ennek tagja

Nagy Imre, Losonczy Géza, Kádár János (MDP), Tildy Zoltán és Kovács Béla (FKGP), Erdei Ferenc (NPP) volt; a szociáldemokraták számára fenntartott helyet az SZDP vonakodása miatt egyelőre nem töltötték be. Bejelentette, hogy a felkelőket bevonják az új karhatalom szervezésébe, eltörlik a parasztságot sújtó begyűjtési rendszert, és tárgyalásokat kezdenek a szovjet csapatok teljes kivonásáról. Tárgyalt a fegyveres felkelők vezetőivel. Találkozott Kéthly Annával és az 1948-ban a kommunista pártba olvasztott, most újjáalakult Szociáldemokrata Párt vezetőivel egy széles nemzeti egységkormány létrehozása céljából. Megalakult a Forradalmi Karhatalmi Bizottság, amely hatáskörébe vonta a rendőrség és a honvédség rendfenntartó erőit, valamint a felkelőkből, diákokból, üzemőrségekből alakítandó Nemzetőrséget. Élére a börtönből októberben szabadult (koholt vádakkal elítélt) Király Béla tábornokot választották. A hadsereg forradalmi bizottmánya támogatásáról biztosította a kormányt. A kommunista párt feloszlott, majd október 31-én a Magyar Szocialista Munkáspárt újjáalakult. Intézőbizottságát Kádár kivételével Nagy és elvbarátai alkották.

A forradalmi szervezetek többsége mégis bizalmatlan maradt. Többet akartak. Bár Nagy Imre október 30-án elismerte a forradalmi bizottságokat, munkástanácsokat, és támogatásukat kérte, tovább érkeztek a küldöttségek a követelésekkel. A felkelő csoportok nem akarták letenni a fegyvert, s csak intakt egységekként voltak hajlandóak belépni a karhatalomba. A munkástanácsok is várakozó álláspontra helyezkedtek. Elterjedt a jelszó: ameddig az oroszok ki nem vonulnak, senki se dolgozzon! Destabilizáló jelenségek is mutatkoztak. A börtönökből országszerte kiszabadították a politikai foglyokat, de számos köztörvényes bűnöző is szabadlábra került. Az ÁVH feloszlatása nem csökkentette a korábbi napokban felizzott gyűlöletet. Október 30-án a budapesti Köztársaság téren a gyűlölet lángra is kapott. A budapesti pártbizottság rendőregyenruhába átöltözött ávós őrsége letartóztatott néhány, az épületet átkutatni szándékozó fegyverest, s amikor újabb egységek érkeztek a helyszínre, azokat is tűzzel fogadták. Valóságos ostrom kezdődött, amelyet a pártház felmentésére küldött honvédségi páncélosok döntöttek el: tévedésből szinte szétlőtték az épületet. Mező Imrét, a pártbizottság titkárát, Nagy hívét lelőtték. A védők közül többet – miután megadták magukat – bestiális kegyetlenséggel lemészároltak. Ezt követően azonban a forradalmi szervezetek egész sora, az Írószövetség, a szabad sajtó s benne neves személyiségek emelték fel szavukat az utcai népítéletek ellen.

Nagy Imre már jóval a forradalom előtt felismerte a nemzeti függetlenségi eszme fontosságát, s híve volt Magyarország tömbönkívüliségének. Gyakorlati megvalósításra ekkor még nem gondolt. Október 31-én a parlament előtti beszédében jelezte: megkezdte a tárgyalásokat a Varsói Szerződésből való kilépésről. Ez a lépés a nemzetközi politika és egyensúly alapkérdéseit érintette.

A magyar forradalom kitörését a közvélemény nagy szimpátiával fogadta. Magyarország képe Nyugaton a 20. század eleje óta meglehetősen kedvezőtlen

volt, s ezen a szovjet megszállás sem enyhített. Ez most egy csapásra megváltozott, a tömegkommunikációt a szabadságukért felkelt, hősiesen harcoló magyarok képe uralta. Szolidaritási tüntetésekre került sor, humanitárius segélyakciókat szerveztek. Ugyanígy gondolkozhattak a kelet-európai országok népei is, bár – a lengyelek kivételével, akik között ugyancsak tömeges és aktív szolidaritási akciókra került sor – ennek nemigen adhattak hangot. Ha mégis, mint az több szovjet egyetemen, romániai nagyvárosban megtörtént, súlyos retorziók következtek. Ugyanakkor a sajtó, a rádió (Nyugaton és Amerikában a televízió) híreit nem egyedül a Budapestről érkezők uralták. 1956. október 29-én Izrael megtámadta Egyiptomot. Nasszer egyiptomi államfő szovjetbarát politikát folytatott. Egyiptom még 1956 nyarán saját tulajdonába vette a stratégiai fontosságú, brit–francia ellenőrzés alatt álló Szuezi-csatornát. Anglia és Franciaország október 31-én bekapcsolódott az Egyiptom elleni hadműveletekbe. A Szovjetunió viszont kivonta katonai tanácsadóit az arab országból. Az európai *status quo* többé-kevésbé megváltoztathatatlannak tűnt. Szuez tétje viszont az volt, hogy mely hatalmak milyen módszerekkel szereznek befolyást abban a térségben, amit később harmadik világnak neveztek.

A magyar forradalom sorsát elsősorban az döntötte el, hogyan reagál a történtekre a Szovjetunió vezetése. A szovjet birodalmi politikát a kommunista ideológia és második világháborús tapasztalataira épülő katonai-stratégiai megfontolások egyaránt befolyásolták. Az október 23-i moszkvai döntés a fegyveres beavatkozásról, és az a tény, hogy a magyarok ellenálltak, nehéz helyzetet teremtett Hruscsovék számára. Az erőszak eszkalációja az emberiség „felszabadítását" Sztálin után békés eszközökkel zászlajára tűző nagyhatalom imázsát rombolta volna le. A visszavonulás egy olyan kis ország felkelői elől, amelyet a szovjet csapatok foglaltak el 1945-ben, a katonai szuperhatalom presztízsére mért volna csapást. Moszkvában egy darabig abban bíztak, hogy Nagy konszolidálja a helyzetet, s végül is nem kell újra támadásra vezényelni a Vörös Hadsereget. Október 28-án Hruscsov már utalt arra, hogy szükség esetén új kormányt kell alakítani, mely ismét szovjet segítséget kér. Aztán mégis elfogadta Nagy kérését, és a szovjet alakulatokat kivonták a magyar fővárosból. Sőt október 30-án a szovjet kormány ünnepélyes nyilatkozatot tett közzé, amelyben elismerte a sztálini korszakban a szövetséges országokkal szemben elkövetett hibákat. Mi több, tárgyalásokat ígért a szovjet csapatok Magyarországról való kivonása ügyében. A pártelnökség vitájában többen lehetségesnek tartották a haderők visszahívását más kelet-európai országokból is.

Valószínűleg a nyilatkozat szövegéről folytatott vita néhány órája volt a *desztalinizáció* történelmi csúcspontja, már ami az SZKP vezetését illeti. A kétely, a bizonytalanság, a revízióra való hajlam párosult azzal a reménnyel, hogy a csatlós országokban lehetségesek olyan rendszerek, amelyek szabad akaratból, társadalmi támogatás birtokában – szocializmust építenek. Másnap,

október 31-én Hruscsov indítványára ugyanezek az emberek némi vita nyomán pontosan az ellenkezője mellett döntöttek: határozat született a magyar forradalom katonai erővel történő leverésére. Erre valószínűleg sok tényező együttes értékelése nyomán került sor. Az engedékenység Hruscsov pozícióját fenyegette hazai sztálinista ellenfelei részéről. A hadvezetés presztízsét féltette. A többpártrendszer budapesti meghirdetése és a Naggyal szembeni gyanakvás felidézte a szovjet modelltől teljesen elforduló Magyarország rémképét, és ez vonzó mintául szolgálhat más csatlós államok számára. Moszkvában úgy vélték, az egyiptomi visszavonulás (amely egyébként nem bizonyult valósnak) és a magyar kudarc felbátorítja a Nyugatot. A nemzetközi kommunista mozgalomban betöltött szovjet vezető szerepet éppen vitatni kezdő kínai kommunisták a keménykezű beavatkozást sürgették. Hasadás fenyegetett a két legnagyobb kommunista ország között. Hogy mindezt elkerüljék, az újabb beavatkozás kockázatai is vállalhatónak tűntek. Így a frissen deklarált békepolitika hitelvesztése a humanista kommunizmus *image*-ének megkérdőjeleződése.

Talán egyedül az Egyesült Államok hathatós fellépése ellensúlyozhatta volna ezeket a szempontokat. Tulajdonképpen ezt remélte a magyar forradalom tábora is. A Szabad Európa Rádió adásait hallgatók úgy vélték, Amerika Magyarország teljes függetlensége mellett áll, ezért értelmes dolog állandó nyomás alatt tartani Nagy Imre kormányát. Sőt, gondolták, Amerika tettekre is kész Magyarországért. Washingtonban valóban megfogalmazódtak olyan tervek, amelyek politikai, sőt katonai alkut javasoltak, például amerikai csapatkivonást szovjetért cserébe. A vezető politikusok, köztük Eisenhower elnök és Dulles külügyminiszter viszont a katonai beavatkozást vagy az ezzel való fenyegetést kizárták, mert úgy vélték, hogy ez nukleáris háborúhoz vezetne. Túlságosan nagy engedményeket sem tartottak célszerűnek. Ezért arra szorítkoztak, hogy október 27-én – majd később többször is – a szovjet vezetés értésére adják, hogy az Egyesült Államok nem tekinti potenciális szövetségesének a majdan felszabaduló Magyarországot. Ezt a NATO kiterjesztése miatt aggódó szovjet politikusok és katonák megnyugtatására szánták. Azok valóban meg is nyugodtak, mert világossá vált, hogy katonai akciójuk során nem kell amerikai beavatkozással számolni. Hruscsov november 1-je és 3-a között tájékoztatta szövetségeseit, valamint Titót a tervezett inváziókról. Egyedül Gomulka jelentett be egyértelmű ellenvéleményt. Tito, akit riadalommal töltött el a magyar forradalom demokratikus jellege, nemcsak tudomásul vette a szovjet inváziós terveket, de megígérte azt is, hogy segít a kritikus pillanatban Nagy Imre és kormánya „kikapcsolásában".

A magyar közvélemény abban is bízott, hogy az Egyesült Nemzetek Szervezete lehet az a nemzetközi intézmény, amely felkarolhatja a forradalom ügyét. Október 28-án az ENSZ Biztonsági Tanácsa napirendre is tűzte a magyar kérdést, de aztán gyorsan elnapolta az ügyet. Szuez ügyében a szövetségesei ré-

gimódi eljárását elítélő Egyesült Államok még a Szovjetunióval is kész volt együttműködni, s az ENSZ fellépése látszatra valóban hozzájárult az angolok és a franciák visszavonulásához. Ez újabb remények forrásává vált: jellemző módon egyre-másra terjedtek el a hírek az „ENSZ-csapatok" közeli megjelenéséről. Akadt „szemtanú" is, aki a határon találkozott előőrseikkel.

Október 31-én érkeztek az első hírek Budapestre arról, hogy a szovjet csapatok előző napokon elkezdődött kivonulása megállt. Újabb egységek özönlöttek az országba, megszállták a fő stratégiai pontokat, bekerítették a városokat és a repülőtereket. Mindez akkor, amikor úgy tűnt, az utca és a lelkek rendje valamelyest helyreállt. A felkelők részvételével folyt az egységes karhatalom felállítása, megszűntek a helyenként előforduló utcai népítéletek. A hadsereg élére a felkelés mellett egyértelműen kiálló tiszt került, Maléter Pál tábornok személyében. Szerveződni kezdtek – olykor visszás gyorsasággal is – a koalíciós és egyéb pártok, társadalmi szervezetek. A Győrött október 30-án létrejött *Dunántúli Nemzeti Tanács*ban kalandor elemek megkíséreltek ellenkormányt alakítani, de a győri munkásság és a tanács vezetője, Szigethy Attila higgadt fellépése csírájában fojtotta el ezt a kísérletet.

November 1-jén tovább folytatódtak az inváziót előkészítő szovjet csapatmozgások. A páncélos oszlopok körülzárták Budapestet. Nagy Imre választ kért a Mikojanék távozása után Budapesten maradt Andropov nagykövettől. A semmitmondó, félrevezető válaszok után a Nagy Imre-kormány ismét választás elé került. Vagy beletörődve veszni hagyja az ügyet – netán némi eredmény halovány reményében maga áll a visszarendeződés élére –, vagy egy utolsó heroikus kísérletet tesz a forradalom megmentésére. Nagy Imre az utóbbit választotta. 1956. november 1-jén este a kormány deklarálta a Varsói Szerződésből való egyoldalú kilépést és Magyarország semlegességét. Nagy abban bízott, hogy ez a drámai lépés meggondolásra készteti a szovjeteket, ezért nem fordult azonnal az ENSZ-hez, hogy az tűzze napirendre a magyar semlegesség ügyét. Másnap ez is megtörtént, de különösebb eredmény nélkül.

A visszhang sokkal jelentősebb volt itthon: a konszolidáció minőségileg új szakaszába lépett. A budapesti munkástanácsok november 1-jén este tartott közös értekezletükön felhívást adtak ki a munka november 5-i, hétfői felvételére. Számos helyen már 3-án, szombaton megkezdődött a munka, a főváros több helyén megindult a villamos- és az autóbusz-közlekedés. Itt-ott hozzáláttak a romok eltakarításához. Korábban bizalmatlan forradalmi szervezetek delegációi (Csepel, Borsod, Újpest, Győr) támogatásukról biztosították a kormányt. Mindszenty József bíboros, a katolikus egyház feje, aki a forradalom idején szabadult házi őrizetéből, november 3-án este a konszolidációt támogató rádióbeszédet mondott. Még a szovjet parancsnokság megtévesztő lépése is a reményt növelte: november 3-án délelőtt a Parlamentben megkezdődtek a megbeszélések a csapatkivonás technikai felvételeiről. Ugyanezen a napon átalakult a kabi-

net. A kommunistákat Nagy Imre miniszterelnök (aki november 1-jén átvette a külügyi tárcát is) és Losonczy Géza képviselte, a szociáldemokratákat Kéthly Anna, Kelemen Gyula és Fischer József, a kisgazdapártot Tildy Zoltán, Kovács Béla és B. Szabó István, a Petőfi Pártot (Nemzeti Parasztpárt) Farkas Ferenc és Bibó István (valamennyi államminiszterként). A honvédelmi miniszter Maléter Pál vezérőrnagy lett.

A kabinet tagjai között szerepelt Kádár János államminiszter neve is. November 1-jén ő jelentette be a rádióban az új kommunista párt megalakulását, a kabinet ülésén támogatta a semlegességet és a Varsói Szerződésből való kilépést. Még aznap este tárgyalásra hívta a szovjet nagykövet. Innen azonban másnap Moszkvába vitték, és részt vett a pártelnökség ülésén. Ott még Nagy Imre kormányának tagjaként adott helyzetképet Budapestről, másnap, november 3-án viszont vállalta a Forgószél hadművelettel egyidejűleg felálló ellenkormány vezetőjének szerepét. Kádár döntése alapvető jelentőségű volt Hruscsov számára. Személyében a sztálinista periódusban nem kompromittálódott, hazai gyökerű, sőt egy darabig a forradalomban is szerepet vállalt politikus került a magyar politika élére, nem pedig Rákosi vagy Gerő, a jelentéktelen Münnich Ferenc. November 4-én hajnalban Kádárt Szolnokra szállították, s egyidejűleg bejelentették az általa vezetett *forradalmi munkásparaszt kormány* megalakulását. Kiáltványa a forradalom céljainak megvalósítását ígérte, sértetlenséget a résztvevőknek, de egyidejűleg katonai segítséget kért a szovjet kormánytól a „fehérterror és a burzsoá restauráció erői" ellen.

A tököli szovjet parancsnokságon a KGB elnöke, Szerov tábornok november 3-án éjjel letartóztatta a csapatkivonásról tárgyaló magyar delegációt, amelynek élén Erdei Ferenc és Maléter Pál álltak. November 4-én, vasárnap hajnali negyed ötkor megkezdődött a szovjet invázió. A magyar hadsereg nem állt ellen, hamarosan lefegyverezték. Nagy Imre fél hat előtt szűkszavú nyilatkozatban jelentette be a Budapest elleni támadást, majd a várható letartóztatás elől Tito elnök hívására a jugoszláv követségre menekült. Budapesten és az ország néhány pontján a felkelők néhány napig elkeseredett, elszánt harcokban próbáltak ellenállni az óriási számbeli fölényben levő, s ezúttal megsemmisítő csapásra törekvő szovjet hadsereggel szemben. Mindhiába. A harcok néhány nap múlva befejeződtek.

Elsősorban a munkástanácsok, de más forradalmi szervek is december elejéig folytatták a politikai sztrájkot. Tárgyalóasztalhoz kényszerítették a Kádár-kormányt, szívósan képviselték a forradalmi célkitűzéseket. A forradalom egy hónapos fordulóján, november 23-án egy órára elnéptelenedtek Budapest utcái. December 4-én gyászruhás asszonyok sokezres menete vonult végig a városon. December elején nem egy városban került sor tüntetésekre és a tüntetőkre leadott sortüzekre. A jugoszláv követségen tartózkodó Nagy Imre nem mondott le a kormányfői tisztségről (néhány nap után az Elnöki Tanács „felmentette").

November 22-én a büntetlenség ígéretével kicsalták a menedékből, és egyelőre Romániába internálták. December elejétől kezdve a szerveződő kádárista karhatalom sorra tartóztatta le a forradalom résztvevőit. Hamarosan statáriumot hirdettek, és megkezdődött a magyar történelem egyik legsúlyosabb politikai leszámolása. A következő három évben több mint 230 embert akasztottak fel a forradalomban való részvételért, köztük 1958 júniusában Nagy Imre volt miniszterelnököt. Több mint húszezret börtönöztek be, tizenháromezret internáltak. Mindezt az amnesztia ígérete után, s úgy, hogy a résztvevők jelentős része elmenekült az országból.

A tömeges emigráció minden remény elvesztét jelezte. Az ENSZ közgyűlése, majd a Biztonsági Tanács november 4-én az invázió hírére napirendjére tűzte a magyar kérdést, de érdemi eredmény nélkül. Különbizottságot állítottak fel, és az éveken át rendszeres jelentéseket adott Magyarország helyzetéről (az elsőt 1957 őszén magáról a forradalomról), anélkül hogy a magyar kormány egyetlen tagját is beengedte volna az országba, amelyet több mint kétszázezer ember hagyott el, jórészt fiatal, az átlagnál képzettebb emberek. A második világháborút követő kényszerű népességmozgások óta ez volt legnagyobb exodus Európában. A legtöbben – hosszabb-rövidebb ausztriai és jugoszláviai táborlét után – Észak-Amerikában, illetve Nyugat-Németországban, Angliában, Franciaországban, Svájcban telepedtek le, nagy számban maradtak Ausztria területén is. A menekülteket kitüntetett figyelem és nagyfokú segítőkészség fogadta. Bevándorlási politikájukban szükkeblű országok is szinte korlátlanul megnyitották kapuikat. A forradalom leverésének visszhangja talán még magánál az eseménynél is nagyobb volt. Nyugat-Európában több helyütt került sor szovjetellenes tüntetésekre. A nyugati kommunista pártok – amelyek rövid habozás után támogatásukról biztosították az intervenciót – tagsága jelentősen csökkent. Mindez érdemben nem sokat változtatott a magyar társadalom helyzetén.

Tíz évvel a forradalom után Svájcban írott könyvében Molnár Miklós *egy vereség diadalának* nevezte 1956-ot. Két dologra gondolt. 1956 emlékét a demokratikus országok társadalma – nem csupán a magyar emigráció – megőrizte. Akkor is, ha éppen 1956 mutatott rá arra, hogy a Nyugat saját erejéből nem tud és nem is akar tenni semmit az 1945-ös *status quo* megváltoztatásáért. Magyarország, a magyar történelem képét meghatározta az 1956-os Budapest. De nem felejtette el a forradalmat az annak romjain berendezkedő új magyar kommunista vezetés sem. Nem szívesen emlegette születésének pillanatát, de okult belőle. Ahogyan bizonyos fokig valamennyi kommunista országban így történt. Akár pártfőtitkárokról, akár a későbbi nemzedékek reformereiről vagy lázadóiról legyen szó, 1956 példa és tanulság maradt. Kádár János és rendszere mindent elkövetett, hogy 1956 forradalma itthon feledésbe merüljön. Ez a látszat ellenére nem sikerült. Rendszere válságának idején az emlék nagyhatalmú politikai tényezővé vált, és ezt Kádár eredményei sem tudták ellensú-

lyozni. 1956 forradalmának emléke a magyar demokratikus rendszerváltásban kulcsszerepet játszott. A magyar átalakulásból jobbára hiányoztak a tüntetések, ahogyan az azokkal szembeszálló rendőrattakok is. A legnagyobb tömeget egy temetés, a magyar forradalom kivégzett miniszterelnökének temetése mozgatta meg 1989. június 16-án. 33 évvel a forradalom után valóságossá vált a *vereség diadala*. Hiszen az a temetés valójában nem a kommunista miniszterelnök, hanem sokkal inkább a kommunista korszak és rendszer temetése lett.